

ПІЗНЯК

Тетяна Іванівна

Tatiana_sumy@mail.ru

УДК 338.43:364.48

ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ СТАНДАРТІВ І МІЖНАРОДНИХ РЕКОМЕНДАЦІЙ В ГАЛУЗІ ЕКОЛОГІЧНОГО АУДИТУ В УКРАЇНІ

IMPLEMENTATION OF STANDARDS AND GUIDELINES IN INTERNATIONAL ENVIRONMENTAL AUDIT IN UKRAINE

к.е.н., доцент, Сумський національний аграрний університет

У статті розкрито проблеми впровадження системи стандартів і міжнародних рекомендацій в галузі екологічного аудиту, проаналізовано передумови поширення різних інструментів інформаційного забезпечення екологічного менеджменту та аудиту, які створені в різних формах: екологічні

хартії та кодекси, стандарти, системи сертифікації; екологічно-орієнтовані фондові індекси тощо, проведено порівняння екологічних стандартів і міжнародних рекомендацій.

В статье раскрыты проблемы внедрения системы стандартов и международных рекомендаций в области экологического аудита, проанализированы предпосылки распространения различных инструментов информационного обеспечения экологического менеджмента и аудита, созданные в разных формах: экологические хартии и кодексы, стандарты, системы сертификации; экологически ориентированные фондовые индексы и т.д., проведено сравнение экологических стандартов и международных рекомендаций.

The article deals with the problem of the introduction of international standards and guidelines in the field of environmental audits, analyzes precondition various tools of information support of environmental management and auditing that are created in different forms: environmental charters and codes, standards, certification system; environmentally-oriented stock indexes, etc., compared the environmental standards and international recommendations.

Ключові слова: екологічний аудит, екологічні стандарти, екологічні рекомендації

Ключевые слова: экологический аудит, экологические стандарты, экологические рекомендации

Keywords: environmental auditing, environmental standards, environmental recommendations

ВСТУП

Уже протягом значного часу проблеми підвищеного навантаження на навколишнє природне середовище і шляхи переходу до сталого розвитку суспільства на різних рівнях управління привертають увагу вчених провідних наукових шкіл, політичних та громадських організацій, суб'єктів господарювання, свідомих особистостей та ін. Актуальність вирішення цих питань підтверджується незадовільним станом природних об'єктів, низькою якістю життя населення, зниженням ефективності господарської діяльності, відсутністю екологічної відповідальності бізнесу та свідомості громадян.

Зволікання з вирішенням цих проблем призведе до незворотних наслідків, тому пошук адекватних екологічно орієнтованих інструментів та стратегії розвитку постає сьогодні на перший план. Досвід економічно та соціально розвинених країн підтверджує ефективність застосування в ринкових умовах такого інструменту екологічного менеджменту, як екологічний аудит. Власне питанням інтеграції системи стандартів і міжнародних рекомендацій екологічного

аудиту у вітчизняну систему господарювання і присвячена стаття.

В економічній літературі розгляду особливостей проведення екологічного менеджменту та аудиту присвятили роботи наступні вітчизняні та зарубіжні вчені: Т.П. Галушкіна, Т.В. Гусєва, С.Ю. Дайман, У.Г. Іббатулін, Т.А. Іванова, А.М. Карелов, Н.Г. Ковальова, С.В. Макаров, Л.І. Максимів, Й.Д. Маяков, В.М. Навроцький, С.В. Неженцев, І.М. Потравний, Ю.М. Саталкін, Г.П. Серов, В.Л. Сидорчук, Ю.Ю. Туниця, О.М. Телиженко, А.Е. Хачатуров, Є.В. Хлобистов, М.В. Хотулева, Н.К. Чернов, В.Я. Шевчук, О.В. Яценко.

Водночас існує необхідність у подальшому удосконаленні теоретико-методичних принципів та механізмів формування та реалізації різних видів екологічного аудиту з урахуванням міжнародних стандартів і рекомендацій, мотивів та стимулів його впровадження підприємствами.

МЕТА РОБОТИ

Метою є дослідження проблеми впровадження системи стандартів і міжнародних рекомендацій в

галузі екологічного аудиту, вивчення передумов поширення різних інструментів інформаційного забезпечення екологічного менеджменту та аудиту, провести порівняння екологічних і міжнародних стандартів.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Методологічною основою роботи є наукові праці, матеріали періодичних видань, ресурси Internet, нормативно-правові акти та Міжнародні стандарти екологічного аудиту.

При проведенні дослідження використано методи структурно-логічного аналізу, порівняння та узагальнення вимог Міжнародних стандартів екологічного аудиту та законодавства.

РЕЗУЛЬТАТИ

Екологічний аудит, попервах був введений в економічно розвинених державах в 70-і роки як засіб захисту інтересів підприємницьких структур, направлений на зниження рівня впливу на навколишнє середовище і здоров'я людей, а також для регулювання заходів в галузі охорони навколишнього середовища. Як стратегічний напрямок природоохоронної діяльності було вибрано створення і удосконалення методів і засобів захисту довкілля в кінці виробничого циклу, використовуваних на "кінці труби". Але можливості цього напрямку були швидко використані. На Міжнародній конференції по проблемах охорони довкілля в Женеві у 1978 році був обраний шлях на технічне переоснащення виробництва, де за основу були взяті ресурсозбережливі і маловідходні технології, доволі високо затратних засобів захисту довкілля. Пошуки мало затратних та ефективних технологій та засобів збереження оточуючого середовища призвели до розвитку екологічного менеджменту. У 1984 році Національне Агентство по охороні навколишнього природного середовища (EPA) США розробило концепцію аудиту для федеральних агентств, започаткувавши директиви екологічної політики, які рекомендували, враховуючи нормативні вимоги, ідентифікувати фактичні і потенційні проблеми охорони довкілля[1].

З середини 80-х років Міжнародна торгова палата почала розглядати екологічний аудит як метод внутрішнього адміністративного управління, засіб посилення контролю за виробничою практикою, та контролю за дотриманням екологічного права. До початку 90-х років багато комерційних банків стали використовувати екологічний аудит в цілях попередження ризику неплатежів за позиками своїх позичальників і банкрутства у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною з впливом на навколишнє середовище. Всесвітній Банк і Європейський Банк Реконструкції і Розвитку успішно використовують екологічний аудит для оцінки діяльності компаній, що фінансуються ними та користуються власними методиками. Рішення цих банків про виділення інвестицій ухвалюється згідно висновків екологічного аудиту [2].

Міжнародний досвід свідчить про те, що розвиток і розповсюдження процедури екологічного аудиту

обумовлений головним чином вимогами щодо екологічної відповідальності підприємств, уніфікацією вимог стандартів в галузі економіки, довкілля, загальної кредитної і фінансової політики [3-7].

Наведені факти є передумовою поширення різних інструментів інформаційного забезпечення екологічного менеджменту та аудиту, які створені в різних формах: екологічні хартії та кодекси, стандарти, системи сертифікації; екологічно-орієнтовані фондові індекси тощо (рис. 1).

Одним з лідерів апробації нових ринкових інструментів екологічного менеджменту та аудиту є Великобританія, де в 1990 році був прийнятий новий "Екологічний Акт" (Environmental Act), за яким в 1992 році був створений стандарт в сфері систем екологічного менеджменту BS 7750, підготовлений Британським Інститутом Стандартизації відповідно до запиту Британської Конфедерації Промисловості. Стандарт BS 7750 повністю вписується у вимоги стандарту якості BS 5750 (ISO 9000) [9-11]. Стандарт не пропонує й не визначає вимог до природоохоронної діяльності підприємства, але містить рекомендації, корисні для створення ефективної системи екологічного менеджменту, для розвитку ініціативного екологічного аудиту, що повинне позначитися на поліпшенні екологічних характеристик діяльності організації в цілому.

На початковому етапі передбачалося, що британські підприємства на добровільній основі будуть приводити характеристики своєї діяльності у відповідність із принципами BS 7750. Пізніше до Великобританії приєдналися й інші держави, а сам стандарт послужив основою для підготовки міжнародних документів [12]. Так, стандарт BS 7750 був прийнятий Фінляндією, Нідерландами й Швецією. На базі даного стандарту Франція, Ірландія й Іспанія розробили свої стандарти. Отже, цей стандарт екологічного менеджменту та аудиту можна вважати міжнародним[13].

Схема екологічного менеджменту й аудиту EMAS була остаточно погоджена та опубліковані вимоги у 1993 році; підприємства одержали можливість бути сертифікованими відповідно до EMAS з 1995 року.

Мета розробки EMAS полягає в оцінці й поліпшенні екологічних характеристик діяльності промисловості підприємств й у створенні умов для надання населенню екологічної інформації. Передбачалося, що впровадження систем екологічного менеджменту буде сприяти постійному поліпшенню екологічних характеристик діяльності підприємств шляхом розробки й реалізації екологічної політики й екологічних програм; періодичної об'єктивної й систематизованої оцінки параметрів діяльності всіх підрозділів підприємства; надання населенню екологічної інформації про підприємство [14]. Сертифікація підприємств у відповідності до вимог є добровільною; система створена винятково для промислових підприємств.

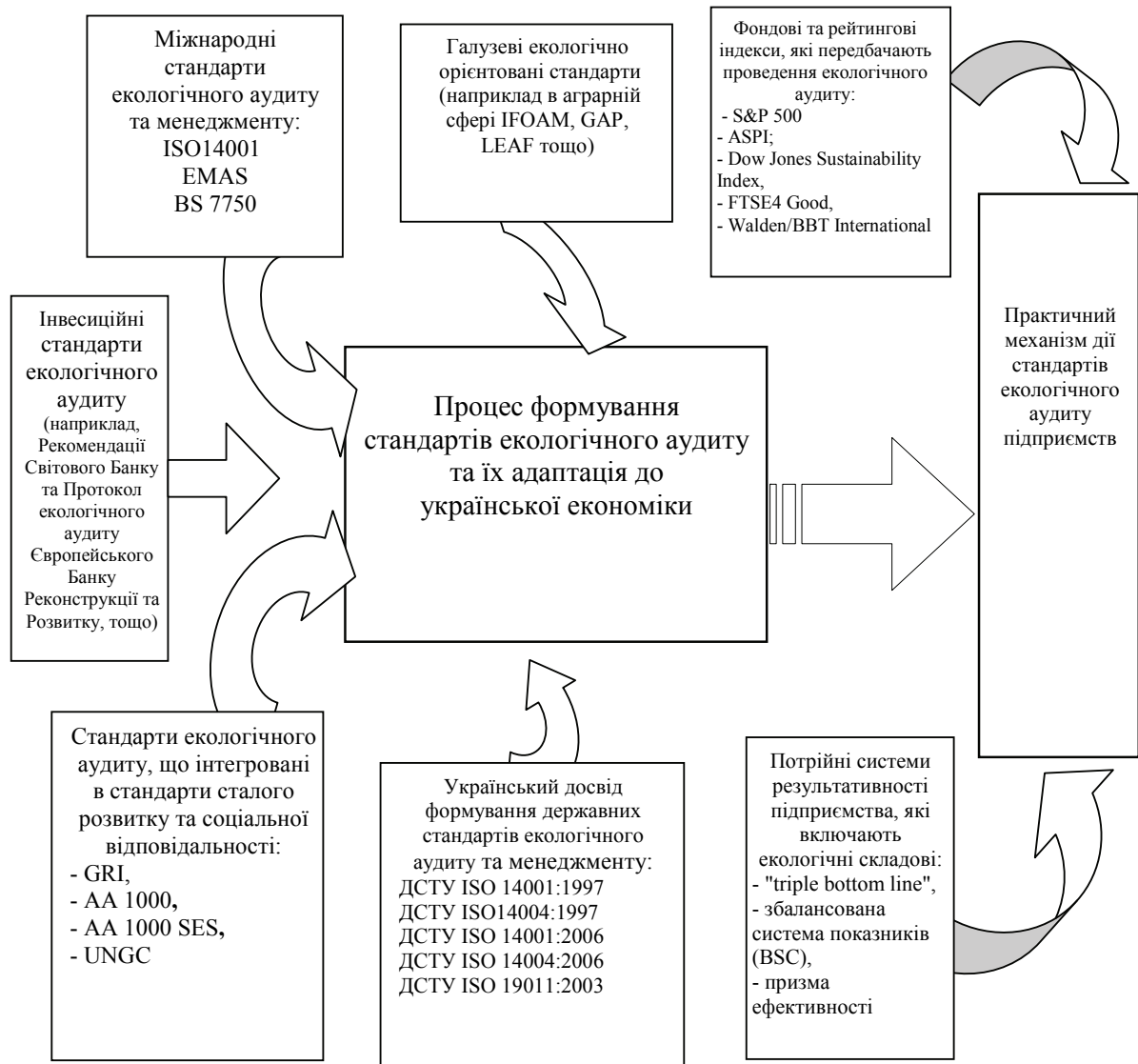

Рис. 1. Схема процесу формування стандартів екологічного аудиту та їх адаптація до української економіки

Багато з економістів-екологів зазначають, що існує чітка паралель між вимогами до організації системи "всеосяжного менеджменту якості" TQM і системи екологічного менеджменту та аудиту EMAS [15]. Вищенаведене свідчить про те, що є багато спільного у вимогах описаних стандартів. Побутує думка, що британський стандарт BS 7750 послужив базою для розробки європейського рекомендаційного документу EMAS.

Поява ISO 14000 - серії міжнародних стандартів систем екологічного менеджменту на підприємствах й у компаніях - називають однією з найбільш значних міжнародних природоохоронних ініціатив. Міжнародна організація стандартизації (ІСО) екологічний аудит представляє як методичний і документований процес перевірки, що полягає в об'єктивному отриманні і оцінці інформації і направлений на те, щоб встановити, чи відповідає критеріям контролю конкретні екологічні заходи, явища, системи регулювання або дані про них, і в повідомленні результатів цієї перевірки споживачу [16].

Характерною особливістю цих стандартів є те, що вони зорієнтовані не на кількісні параметри (об'єми викидів, концентрації речовин тощо) і не на технології (вимоги використовувати чи не використовувати певні технології, вимоги використовувати "найліпшу доступну технологію") а те, що в організаціях запроваджувались і додержувались певних процедур, були підготовлені певні документи, назначені відповідальні за певні області екологічно значимої діяльності.

Основний документ серії - ISO 14001 - не містить ніяких "абсолютних" вимог до впливу організації на навколишнє середовище, за винятком того, що організація в спеціальному документі повинна оголосити про своє прагнення відповідати національним стандартам. Окрім цього, необхідно сказати, що сертифікація на відповідність ISO 14001: не свідчить про екологічні властивості продукції; вона тільки підтверджує, що організація успішно продемонструвала незалежному органу по сертифікації роботу своєї системи управління навколишнім природним середовищем і що система документально оформ-

лена; не свідчить про відповідність діяльності організації місцевим, національним або міжнародним регламентам; вона означає, що організація має систему управління навколишнім природним середовищем, що забезпечує відповідність цим регламентам.

Такий характер стандартів обумовлений, з одного боку, тим, що ISO 14000 як міжнародні стандарти не повинні вторгатися в сферу дій національних нормативів.

На думку експертів міжнародної організації стандартизації система стандартів буде забезпечувати зменшення несприятливих впливів на навколишнє середовище на трьох рівнях: організаційному - через поліпшення екологічної відповідальності корпорацій; національному – через створення істотного доповнення до національної нормативної бази й компонента державної екологічної політики; міжнародному – через поліпшення умов міжнародної торгівлі. Документи, що входять у систему, умовно поділяють на три основні групи: принципи створення й використання систем екологічного менеджменту; інструменти екологічного контролю й оцінки; стандарти, орієнтовані на продукцію [15, 16].

Щодо механізму проведення екологічного аудиту, то даний стандарт містить наступну інформацію: ISO 14010- загальні принципи екологічного аудиту; ISO 14011/1 - процедури аудиту; аудит систем екологічного менеджменту; ISO 14012 - критерії кваліфікації екологічних аудиторів; ISO 14031 – оцінка екологічних показників діяльності організації.

Офіційно стандарти ISO 14000 є добровільними. Вони не замінюють законодавчих вимог, а забезпечують систему визначення того, яким чином підприємство впливає на навколишнє середовище і як виконуються вимоги законодавства. Підприємство може використати стандарти ISO 14000 для внутрішніх потреб, наприклад, як модель системи екологічного менеджменту, або формат внутрішнього аудиту системи екологічного менеджменту. Стандарти можуть використатися й для зовнішніх потреб - щоб продемонструвати клієнтам і громадськості відповідність системи екологічного менеджменту сучасним вимогам. Нарешті, організація може одержати формальну сертифікацію від третьої (незалежної) сторони. Як можна припускати по досвіду стандартів ISO 9000, саме прагнення одержати формальну реєстрацію й документально обґрунтувати заяву про випуск "екологічно чистої" продукції, видимо, буде рушійною силою впровадження систем екологічного менеджменту, що відповідають стандарту[17].

На думку ряду екологів США й фахівців в області промислової екології Великобританії принципи EMAS більше прогресивні й створюють більше надійну основу для досягнення основної мети введення стандартів в області екологічного менеджменту – зменшення впливу виробничого сектора на навколишнє середовище. Розробники схеми екологічного менеджменту й аудиту думають, що сертифікація підприємства по ISO 14000 може розглядатися як проміжний крок до узгодження його діяльності з вимогами EMAS (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльна характеристика міжнародних стандартів екологічного менеджменту та аудиту
[сформовано на основі [18-20]]

Ознака	Вид стандартів		
	ISO 14001	EMAS	BS 7750
Рік впровадження	1996	1995	1992
Поширення	Повсюдно	ЄС та економічно пов'язані з ним держави	Великобританія, Фінляндія, Нідерланди, Швеція
Екологічна заява для громадськості	Не обов'язково	Обов'язково	Не обов'язково
Структура екологічного управління	Логічна і строга	Не достатньо детальна	Часткова
Цільова група	Всі організації	В основному підприємства	Промислові підприємства
Введення в чинність державними акредитованими екологічними органами	Ні	Так	Так
Екологічні аспекти товарів і послуг, що виробляються	Так	Ні	Ні
Вимоги аудиту	Відповідність системи екологічного менеджменту критеріям аудиту	Оцінка природоохоронної діяльності та системи екологічного управління	Відповідність існуючої системи екологічного менеджменту запланованим задачам екологічної політики підприємства

Стимулом для підприємств в отриманні сертифікації до ISO 14000 в першу чергу є те, що така сертифікація буде однією з неодмінних умов маркетингу продукції на міжнародних ринках (наприклад, недавно ЄС оголосило про свій намір допускати на власний ринок тільки ISO-сертифіковані компанії).

Окрім загальних міжнародних стандартів екологічного менеджменту та аудиту існує ряд специфічних стандартів та вимог, які безпосередньо впливають на процес формування стандартів екологічного аудиту та їх адаптації до української економіки. Так, в ЄС прийнята модель ВРЕО (Best Practicable Environmental Option), що розкриває якнайкращі практичні екологічні можливості. Основна мета ВРЕО полягає у виборі для конкретних умов таких шляхів розвитку, способів виробництва, природоохоронних заходів, які забезпечували б якнайменший збиток навколишньому середовищу при прийнятних витратах. Застосування цієї концепції в сільському господарстві зажадає розгляд і аналіз всіх сільськогосподарських ситуацій вірогідності, а також обліку регіональних особливостей сільського господарства і природоохоронних систем. В рамках ВРЕО діяльність індивідуальної ферми порівнюють із зведеннями «Правил раціонального господарювання» - GAP (Good Agricultural Practice), які встановлені в міжнародних угодах на рівні ЄС, і коректуються з урахуванням особливостей конкретних країн [11].

Для формування сталого розвитку підприємств агропромислового сектору економіки створені узагальнені міжнародні принципи сталого господарювання IFOAM, які також передбачають включення аспектів екологічного менеджменту та аудиту.

Для організації екологічного аудиту на рівні ферм у Великобританії була розроблена система за погодженням відносин фермерства з навколишнім середовищем – LEAF (Linking Environment and Farming). Це оцінка ферми, що проводиться щорічно і фіксує всі зміни, які відбулися на самій фермі, в її відносинах з навколишнім середовищем і її економічну стабільність. У полі зору LEAF-аудиту – 7 розділів: стан ландшафту; дикі фауна і флора; вміст і обробка ґрунту; захист рослин; енергозбереження; контроль забруднення; організація і планування.

Поряд з вищенаведеними стандартами, критеріїв та принципів існують ряд стандартів екологічного аудиту, що інтегровані в стандарти сталого розвитку та соціальної відповідальності. Міжнародна коаліція за екологічно відповідальний бізнес (спілка 175 міжнародних компаній з 35 країн та 20 основних промислових секторів, об'єднаних спільним вкладом у сталий розвиток через три стовпи: економічний розвиток, екологічний баланс та соціальний прогрес) створила організацію Global Reporting Initiative, яка в 2002 році підготувала найпоширеніший на даний момент стандарт сталого розвитку. Екологічний аудит може бути тільки однією складовою при публікації звіту сталого розвитку GRI, поряд з економічними та соціальними аспектами господарського механізму підприємства. Стандарт

GRI пропонує власний перелік конкретних показників екологічної відповідальності підприємства, за якими підприємства можуть проводити екологічний аудит та публікувати звітність. Незважаючи на те, що даний стандарт є дуже гнучким і може бути впроваджений на різних підприємствах, він недостатньо включає аспекти екологічного управління та потребує подальшої галузевої та предметної спеціалізації [21].

Стандарт AA 1000S, направлений в першу чергу на впорядкування соціальних та екологічних ініціатив підприємства і підвищення їх ефективності. Цей стандарт є процесним стандартом, тобто встановлює механізм, процедуру, набір критеріїв, оцінку соціальної відповідальності, що включає вплив на навколишнє середовище. Базовим для AA 1000S є принцип діалогу зі стейкхолдерами.

У 1999 році ООН виступила з ініціативою добровільного глобального договору (UNGC) з діловим співтовариством. Мета договору – сприяти формуванню соціальної орієнтації бізнес середовища. Договір пропонує бізнесу прийняти дев'ять універсальних принципів у сфері захисту навколишнього середовища, дотримання прав людини, трудових відносин. Участь в UNGC вимагає щорічного публічного підтвердження підприємствами відповідності його принципам, яке передбачає проведення екологічного аудиту.

Підприємства, цінні папери яких котируються на світових та європейських фондових ринках, мають публікувати звіти з екологічної відповідальності, так звану «зелену звітність», в контексті яких повинні бути проведені екологічні аудити на підприємствах, оскільки конкретні фондові індекси (FTSE4Good, DJSI, ASPI, Walden/BBT International тощо) включають обов'язкову інформацію про екологічну відповідальність підприємств.

Сучасні системи виміру ефективності діяльності підприємства включають екологічну ефективність ("triple bottom line", збалансована система показників (BSC), призма ефективності), та можуть стати стимулюючим фактором проведення підприємствами екологічного аудиту.

Слід зазначити, що в Україні система екологічного аудиту знаходиться в стадії активного формування. Спроби застосування процедури екологічного аудиту на основі аналізу зарубіжного досвіду були реалізовані при розробці серії державних стандартів серії ISO, серед яких: ДСТУ ISO 14001:1997 і ДСТУ ISO 14004:1997 (Система управління навколишнім середовищем: загальні принципи), на зміну яким прийшов єдиний стандарт ДСТУ ISO 19011:2003 (Настанови щодо здійснення аудитів систем управління якістю і (або) екологічного управління). Стандарт ДСТУ ISO 14015:2005 включає екологічне оцінювання виробничих об'єктів та організацій. Впровадження ДСТУ ISO 14001:2006 та ДСТУ ISO 14004:2006 включає вимоги, посібник з використання та загальні провідні вказівки по принципах, системах і засобах забезпечення систем екологічного управління відповідно.

Закон України „Про екологічний аудит” докорінним чином змінив відношення до відповідного виду діяльності. Ці зміни стосувались підвищення обґрунтованості та правового статусу еколого-аудиторської діяльності в Україні. Окрім цього, була започаткована єдина для всієї держави система сертифікації екологічних аудиторів і створено єдиний реєстр екологічних аудиторів та юридичних осіб, що мають право на проведення екологічного аудиту. Закон вперше встановив єдині вимоги до суб’єктів екологічного аудиту, якими виступають замовники; виконавці екологічного аудиту, а в певних випадках, передбачених законом - ще й керівники чи власники об’єктів екологічного аудиту. Новацією вітчизняної правової системи стало запровадження так званого обов’язкового екологічного аудиту (поряд з традиційною формою добровільного екологічного аудиту). якому повинні піддаватись об’єкти, що становлять підвищену екологічну небезпеку, на замовлення заінтересованих органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування щодо об’єктів чи видів діяльності, які становлять підвищену екологічну небезпеку у передбачених законом випадках.

У відповідності до закону „Про екологічний аудит”, вищенаведених державних стандартів в Україні, рекомендацій Світового Банку та положень Протоколу екологічного аудиту Європейського Банку Реконструкції та Розвитку розроблені Методичні рекомендації щодо підготовки, здійснення та оформлення звіту про екологічний аудит[76].

Такі заходи інформаційного забезпечення екологічного аудиту відкрили нову сторінку забезпечення екологічної безпеки в Україні. Системне впровадження екологічного аудиту покликано поставити заслін нехтуванню екологічними вимогами в процесі приватизації, передачі в довгострокову оренду чи концесію об’єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку. В певних випадках проведення екологічного аудиту, врахування екологічного стану об’єкту, що передається або придбається в державну чи комунальну власність, може відіграти вирішальну роль при формуванні його ціни. Застосування нового інформаційного забезпечення механізму екологічного аудиту сприятиме поживленню діяльності щодо створення та впровадження систем екологічного менеджменту в різних галузях економіки України, надасть більшої наукової обґрунтованості екологічному страхуванню небезпечних для навколишнього середовища видів діяльності та об’єктів.

Перший досвід використання інформаційного забезпечення механізму екологічного аудиту в Україні виявив і деякі прогалини, суперечності та слабкі місця даного механізму, а також ті сфери, які потребують розвитку з точки зору більш послідовного впровадження норм Закону „Про екологічний аудит”. Все це призвело до необхідності поглибленого погляду на проблему організаційно-економічного регулювання інституту екологічного аудиту в Україні з метою його вдосконалення.

Разом з тим доводиться констатувати, що темпи розвитку екологічного аудиту в Україні не відпові-

дають вимогам часу та сучасним тенденціям екологічної орієнтації розвитку бізнес процесів. Причина такого стану речей є слідством низького рівня екологічної свідомості та розуміння важливості екологічного аудиту як ефективного інструмента управління антропогенним впливом на навколишнє середовище. Таке нерозуміння притаманне всім суб’єктам механізму екологічного аудиту: органам виконавчої й законодавчої влади, природокористувачам, суб’єктам господарювання, населенню й навіть професійним екологічним аудиторів.

ВИСНОВКИ

В Україні сформована відсутня розвинута інфраструктура суб’єктів ринку екологічних послуг в цілому, та екологічних консалтингових фірм зокрема. В деяких областях відсутні як сертифіковані екологічні аудитори взагалі. Ці чинники негативно впливають на ефективність проведення територіального і спеціалізованого екологічного аудиту а також розвиток ринку екологічних послуг. Органи державної влади намагаються активно управляти процесами екологічного аудиту, замість того щоб забезпечити організаційні, правові, методологічні, та інформаційні умови для його розвитку й становлення. Підприємства розглядають екологічний аудит як додатковий механізм вилучення фінансових коштів, а не як інструмент, що може забезпечити їм економію коштів за рахунок проведення обґрунтованої екологічної політики на підприємстві. Громадськість просто не уявляє, що таке екологічний аудит і тому, наприклад населення, не звертається до екоаудиторів для розв’язання своїх екологічних проблем.

Список використаних джерел

1. Экономико-экологические аспекты государственной политики по охране земель в США // Международный сельскохозяйственный журнал. – 1998. – №4. – С.3-6.
2. Экологический учет для предприятий // Конференция ООН по торговле и развитию: пер. с англ. – М.: Финансы и статистика, 1997. – 200 с.
3. Галушкіна Т.П., Гордійчук Є.Г. Організаційний механізм впровадження екологічної стандартизації та сертифікації в Україні: матеріали наук. – практ. конф. [«Екологізація економіки як інструмент сталого розвитку в умовах конкурентного середовища»]. – Львів: Національний лісотехнічний університет України, 2005. – С.31-32.
4. Качалов В.А. ИСО 14001:2004. Системы менеджмента окружающей среды. Конспект системного менеджмента / Качалов В.А. – М: «Издат», 2005. – 456 с.
5. Ковалева Н.Г. Функции хозяйственного контроля, экологического аудита и экспертизы в формировании рыночных отношений / Ковалева Н.Г., Хумарова Н.И. // Природоохранное регулирование в рыночных отношениях. – Одесса: ИПРЭИ НАНУ, 1998. – С. 184-194.
6. Неженцев С.В., Маяков Й.Д. Запровадження екологічного аудиту як механізм поліпшення екологічного стану природного середовища [електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://ecoaudit.com.ua/index.php?go=Pages&in=view&id=8>

7. Пясецька-Устич С.В. Економічні методи охорони довкілля у розвинутих зарубіжних країнах / Пясецька-Устич С.В. // Науковий вісник Ужгородського державного університету. Серія: Біологія. – 1999. – № 6. – С. 253-259.

8. Economic-Ecological Theoretical Perspectives. NY, 1997 - P. 21-36.

9. Макаров С.В. Основы экономики природопользования / Макаров С.В. – М.: Ин-т международного права и экономики, 1998. –192с.

10. Никитина А.Т. Основы экологического аудита / Никитина А.Т., Степанова С.А. – М.:МНЭПУ, 2001. – 390 с.

11. Потравный И. Экологический аудит: проблемы становления и развития / Потравный И. // Бухгалтерский учет и аудит. - 1998. - №1.- с.41-44.

12. Экологическая информация и принципы работы с ней / [Гусева Т.В., Дайман С.Ю., Хотулева М.В. и др.]; под ред. В.Н. Виниченко. – М.: СоЭС, 1998. – 244 с.

13. Хотулева М.В. Общественная экологическая экспертиза: вчера, сегодня, завтра / Хотулева М.В., Заика Е.А., Дайман С.Ю. – М.: СоЭС, 1998. – 40 с.

14. Системы экологического менеджмента для практиков / С.Ю. Дайман, Т.В. Островкова, Е.А. Заика, Т.В. Сокорнова; под ред. С.Ю. Даймана. – М.: РХТУ им. Д.И. Менделеева, 2004. - 248 с.

15. Серов Г.П. Экологический менеджмент и международные государственные стандарты ISO 14000: учебное пособие. / Серов Г.П. – Академия народного хозяйства при Правительстве РФ, М., 2005.- 475с.

16. Качалов В.А. ИСО 14001:2004. Системы менеджмента окружающей среды. Конспект системного менеджмента / Качалов В.А. – М: «Издат», 2005. – 456 с.

17. Экологический менеджмент и аудит в России, Беларуси и на Украине: Сборник трудов экспертного семинара, Москва, 3-4 апреля 2000 г. — М.: СоЭС, 2001. — С. 96 - 99[электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ecoline.ru/mc/books/emas/>

18. Методологические и аналитические основы экологического аудирования в Российской: учеб. пособие. Ч.1. / [Карелов А.М., Г.А.Беллер, В.М.Бусыгина и др. Федерации]; под ред. Карелова А.М.–Москва, 1998. – 525с.

19. Синякевич І.М. Інструменти екополітики: теорія і практика / Синякевич І.М. – Львів: ЗУКЦ, 2003.- 188с.

20. Busines, Industry and Environment Opportunities for East West Cooperation on Environment Management System.UN/ECE. – CEP/WG.1/r/11/Rev/1/Add/1/-27 July 2001. – European Communities. – 2001, – April 24. – № 114. – P. 115[электронный ресурс]. – Режим доступа: http://europa.eu.int/servlet/portail/RenderServlet?search=DocNumber&lg=en&nb_docs=25&domain=Legislation&coll=&in_force=NO&an_doc=2001&nu_doc=761&type_doc=Regulation

21. Глобальная инициатива по отчетности (GRI). Руководство по отчетности в области устойчивого развития [электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalreporting.org/NR/rdonlyres/F88F3389-B77B-4DE8-B6B8-22C57D6747E5/0/G3_Guidelines_RUS.pdf